

Analysis and Review of the Elegy of the Death of Values in the

" Tarikh-e Jahangosha-e Juwayni"*

Maryam Mirzaei Pour Hormozd Abadi¹ | Hosein Agha Hoseini Dehaghani² |

Omid Zakari Kish³

1. PhD student of Persian Language and Literature University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: mary.mirzaei1480@gmail.com.

2. Corresponding author, Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: h.aghahosaini@ltr.ui.ac.ir

3. Assistant Professor Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: o.zakerikish@ltr.ui.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Purpose: "Tarikh-e Jahanagoshā-e Juwayni" is a literary-historical work composed in technical prose, deeply intertwined with themes of sorrow. This emotional undercurrent gives rise to elegiac content within the text. These elegies not only reflect the author's grief over human mortality but also articulate his anguish toward the destruction of social, religious, and moral values. The study aims to identify the components that generate this elegiac content—including poetic verses, literary devices, and stylistic elements—and to classify the types of elegies present in the work, supported by examples and textual evidence.
Article history: Received 05 August 2024 Received in revised form 24 september 2024 Accepted 05 October 2024 Published online 08 March 2025	Method and Research: This study uses a descriptive-analytical approach, with Tarikh-e Jahanagoshā-e Juwayni, as the primary source and library resources for support. The elegies are classified based on Nasrollah Emami's "Marsiyyeh Sarayi dar Adabiyat-e Farsi" (Elegy Writing in Iran). The author examines examples and explores the factors behind the creation of lamentative content.
Keywords: Elegy, Tarikh-e Jahanagoshā-e Juwayni, death of values, emotional function	Findings and Conclusions: The elegiac content in Tarikh-e Jahanagoshā, reflects Juwayni's focus on social values and emotional responses to historical tragedies. Social elegies dominate, mourning urban destruction, loss of life, and familial collapse. Religious elegies address the corruption of faith, persecution of religious leaders, and desecration of sacred symbols. Moral elegies lament the decline of virtues like chivalry and honesty. Stylistic elements such as Arabic phrases, poetic verses, and literary devices (e.g., simile, metaphor, allusion, contrast) shape the lamentative tone. Language, tone, and intertextual relationships effectively convey the author's grief.

***Cite this article:** Mirzaei, Maryam; Aghahosseini, Hossein; Zakeri kish, Omid. (2025). Analysis and Review of the Elegy of the Death of Values in the " Tarikh-e Jahangosha-e Juwayni". *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 28 (57), 207-228. <http://doi.org/10.22103/jll.2025.23845.3150>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jll.2025.23845.3150>

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

Ata-Malik Juwayni, a 13th-century historian and writer, authored *Tarikh-e Jahangoshay* (*The History of the World-Conqueror*) in three volumes, employing an elaborate and ornate prose style. Due to the subject matter of the work, emotions of grief and sorrow are strongly present, giving rise to a form of literary elegy. As the most significant historical account reflecting the devastations of the Mongol invasion, *Tarikh-e Jahangoshay* consistently upholds and emotionally engages with specific values and ideals. Thus, rather than simply mourning the deaths of individuals, it focuses on lamenting the destruction of values. Accordingly, this study begins by defining the concept of elegy, categorizes its types, and examines the factors influencing their emergence in the text. The findings suggest that the most prominent elegies in this work are those mourning the loss of social, religious, and moral values.

2. Methodology

This research adopts a descriptive-analytical approach, utilizing library resources. The primary source material is *Tarikh-e Jahangoshay*, edited by Habibollah Abbasi and Iraj Mehraki. The categorization of elegy types is primarily based on those outlined in *Marsiyeḥ-Sarāyī dar Adabiyat-e Fārsī* (*Elegy Composition in Persian Literature*) by Nasrullah Emami.

3. Discussion

An **elegy** is a literary composition that mourns the death of an individual, often mentioning the sufferings of religious figures and encouraging patience and consolation among survivors (Motamen, 1953: 47). Shafi'i Kadkani argues that human emotions are shadows of the individual "self" (2008: 87). In Juwayni's case, this self is both transcendent and social—reflected in his deep attachment to portraying the moral and social values of his homeland. As a result, the content of his elegies often leans toward social themes, with some elements of religious and moral lamentation.

Social elegies mourn the loss of societal values or institutions. Laments over the destruction of cities fall within this category. Juwayni conveys his emotional reaction to these calamities using various literary devices. For example, he uses descriptive preludes involving sunrise and sunset to evoke the mood of devastation and war. Phrases such as "a bowl filled with blood," "ill fate," "sunset in blood," and "mourning garments" evoke a sense of tragedy and loss (Juwayni, 2022, vol. 1: pp. 76, 88, 118). Another key technique is **contrast**, where the beauty and grandeur of a city are described initially, followed by depictions of its total destruction.

Juwayni also expresses grief for the slaughter of his compatriots through methods such as **lamenting the passage of time**, using **mourning-specific vocabulary**, and **shifting narrative tone** (Juwayni, 2022, vol. 1: pp. 1, 127). His use of **satire**, despite its typically critical nature, serves here as an emotional device (ibid: 119). These literary sentences function poetically—what Khatibi (1996: 49) would describe as poetic prose—and are particularly effective in describing fields filled with corpses or mourning nature itself for the youth lost in war. In these moments, emotional pain is condensed into language, and elegy becomes the only fitting response (Juwayni, 2022, vol. 1: 102; Dietz, 2009: 9).

Another strategy is **intertextuality**, particularly with the *Shahnameh*, used to align events in *Tarikh-e Jahangoshay* with culturally resonant literary models (Juwayni, 2022, vol. 2: 130–131; Ferdowsi, 2008: 172–201). One of the most tragic consequences of the Mongol invasion, as portrayed by Juwayni, is the violation of human dignity and the trampling of social and familial values. He expresses grief over these atrocities by narrating scenes of torture and assault on the women and girls of occupied cities.

Juwayni also employs **personification**, extending the atmosphere of sorrow to nature and the inanimate world. Through **interior monologue**, he allows inanimate objects to speak or be addressed by human characters, sometimes even expressing anger towards them (Juwayni, 2022, vol. 1: 187; Worden, 1998: 134–150).

The second category comprises **religious elegies**, which mourn the desecration of religion and belief systems under Mongol rule. These sections reference traditional mourning behaviors such as tearing garments, disheveling hair, and scratching faces—common motifs in Islamic mourning rituals (Juwayni, 2022, vol. 1: 124; Kübler-Ross, 2009: 16). Subtypes of religious elegies include lamentations over the desecration of mosques, holy books, religious figures, and sacred symbols.

The third type includes **moral elegies**, in which Juwayni mourns the destruction of virtues such as honesty, loyalty, and freedom. His lamentation over the collapse of ethical norms produces some of the most emotionally charged passages in the work (Juwayni, 2022, vol. 2: 147).

The elegy also provides a fertile ground for **philosophical reflection on death**. Juwayni often associates the Mongol invasion with fate, using arguments that resemble the consolatory logic common in classical elegy—emphasizing the eternal nature of mourning and the desire for immortality (Juwayni, 2022, vol. 2: 66; Unamuno, 2004: 57–76). In such contexts, he also quotes philosophical quatrains by Omar Khayyam, which serve as protest elegies (Juwayni, 2022, vol. 1: 120).

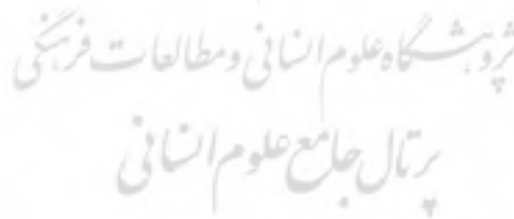
4. Conclusion

Tarikh-e Jahangoshay by Ata-Malik Juwayni is a historical narrative of the Mongol invasion of Iran. The author expresses his emotional responses to these catastrophic events through elegies that mourn the death of cultural, religious, moral, and philosophical values.

Based on the findings of this study:

1. The text contains exemplary literary elegies mourning the death of values, skillfully articulated through a range of rhetorical techniques.
2. These elegies fall into four primary categories: social, religious, moral, and philosophical.
3. Due to the widespread destruction caused by war and massacre, social elegies constitute the dominant category.
4. Social elegies address the mass killing of compatriots, destruction of cities, and violation of honor and familial sanctity.
5. Religious elegies mourn the killing of religious figures, desecration of sacred texts, and the destruction of mosques.
6. Moral elegies express sorrow over the loss of virtuous individuals and the collapse of ethical and national values.

Through these multi-dimensional elegies, Juwayni transforms historical narrative into a deeply affective literary account—one that not only documents loss but also preserves the emotional and cultural memory of a devastated society.

تحلیل و بررسی مرثیه مرگ ارزش‌ها در تاریخ جهانگشای جوینی*

مریم میرزایی پور هرمزآبادی^۱ | حسین آقا حسینی دهقانی^۲ | امید ذاکری کیش^۳

۱. دانشجوی دکتری، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: mary.mirzaei1480@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استاد، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: h.aghahosaini@ltr.ui.ac.ir

۳. استادیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: o.zakerikish@ltr.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸	زمینه: تاریخ جهانگشای جوینی اثری ادبی - تاریخی به نثر فنی است که به مناسبت موضوع اصلی با عاطفه اندوه و در نتیجه، پیدایش محتوای سوگ‌سروده‌ها در ارتباط است. این مرثیه‌ها علاوه بر انعکاس تأثر نویسنده از مرگ انسان‌ها، بیان‌کننده عواطف و احساسات او در قبال نابودی بسیاری از ارزش‌ها است. مؤلفه‌های ایجاد محتوای مرثیه‌آمیز، همچنین شناسایی انواع مرثیه‌ها به همراه ارائه نمونه‌ها و شواهد گوناگون در اثر، حائز اهمیت و بررسی است. روش: این پژوهش به شیوه تحلیلی-توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای تهیه شده. انواع مرثیه‌های مورد مطالعه، با توجه به کتاب «مرثیه سرایی در ایران» اثر نصرالله امامی، مورد بررسی قرار گرفته و منبع اصلی «تاریخ جهانگشای جوینی» است. یافته‌ها: محتوای مرثیه‌ها در تاریخ جهانگشای جوینی به دلیل دلچسپی جوینی به انعکاس ارزش‌های اجتماعی و عواطف ناشی از حوادث ناگوار، اغلب از نوع اجتماعی و شامل: مرثیه بر نابودی شهرها، از دست رفتن جان هموطنان و هتک حرمت نوامیس است. مرثیه‌های مذهبی شامل: رثا بر نابودی مذهب، نابودی مساجد و کتاب آسمانی و در خطر قرار گرفتن جان ائمه مذهبی است. در مرثیه‌های اخلاقی سوگ بر از بین رفتن اخلاقیاتی مانند: جوانمردی، صداقت و سایر فضایل اخلاقی و مرگ انسان‌های فاضل مورد بررسی قرار می‌گیرد. به کار بردن آرایه‌هایی مانند: تضاد و تقابل، تشبیه، استعاره و تلمیح همچنین مؤلفه‌های دیگر مانند روابط بینامتنی با آثار دیگر و سایر موارد، شیوه‌هایی مناسب ایجاد فضای رثا و انتقال عواطف نویسنده به مخاطب است.
کلیدواژه‌ها: مرثیه، تاریخ جهانگشای جوینی، مرگ ارزش‌ها، کارکرد عاطفی.	

*استناد: میرزایی، مریم؛ آقا حسینی، حسین؛ ذاکری کیش، امید. (۱۴۰۴). تحلیل و بررسی مرثیه مرگ ارزش‌ها در تاریخ جهانگشای جوینی. نشر پژوهی ادب فارسی، ۲۸ (۵۷)، ۲۰۷-۲۲۸.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jll.2025.23845.3150>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

۱- مقدمه

تاریخ جهانگشای در سه مجلد، در شرح ظهور چنگیزخان، تاریخ خوارزمشاهیان و فتح قلاع اسماعیلیه، نوشته شده است. وجه تمایز جوینی با مورخان دیگر، این است که وی به جای روایت صرف حوادث، تأثر عاطفی خود را در قبال رویدادهای مذکور بیان می‌کند. او علاوه بر انتقال تأثرات، به چگونگی بیان خود نیز توجه دارد. بنابراین خواننده همواره با گزاره‌های عاطفی مواجه است که با زبان ادبی بیان شده. از این جهت، تاریخ جهانگشای اثری «تاریخی- ادبی» است. با توجه به موضوع اثر، مهم‌ترین عاطفه مطرح در این کتاب، عاطفه غم و اندوه است. در مواردی که گوینده، عاطفه اندوه خود را در قبال از دست دادن کسی یا چیزی وصف می‌کند، بیان ادبی این عاطفه، به گونه ادبی مرثیه منجر می‌شود. درد عاطفی در قالب کلمات گنجانده می‌شود و پاسخی مناسب‌تر از سوگواری برای آن وجود ندارد. (دیتز، ۱۳۸۸: ۹)

در این پژوهش سعی شده است با شیوه تحلیلی توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به بررسی مرثیه نابودی ارزش‌ها پرداخته شود و عوامل به وجود آورنده آن، مورد بررسی قرار گیرد.

۱.۱- بیان مسئله

اغلب کسانی که درباره مرثیه تحقیق کرده‌اند، به تعاریف معمول آن (ن.ک: امامی، ۱۳۶۹: ۱۷) توجه داشته‌اند؛ اما بررسی آثار مختلف نشان می‌دهد که می‌توان این تعاریف را به موارد بیشتری تعمیم داد. اهمیت نابودی بعضی از ارزش‌ها و معنویات از جمله: اصول اخلاقی، دین و مذهب و نوامیس شرعی و عرفی، در تاریخ جهانگشای جوینی، کمتر از مرگ انسان‌ها نبوده است. «رثا در حقیقت واگویه ایدئولوژی ذهنی نویسنده همچنین بازتاب شرایط جامعه‌ای است که در آن زیست می‌کند.» (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۲۷) جوینی، نویسنده ایران‌دوست قرن هفتم، در آیینۀ تاریخ جهانگشای که بیانگر هجوم قوم مغول به سرزمین اوست، شاهد مصائب و رنج هم‌وطنان و از بین رفتن ارزش‌هایی است که روان او را تحت تأثیر قرار می‌دهد و شیوه بیان او را در جهت آفرینش متون ادبی مناسب با محتوای سوگ سروده، مهیا می‌سازد.

اهمیت شناخت نقطه‌نظرها و احساسات درونی و واقعی نویسنده کتاب، بر نقاط تأسف‌انگیز، به مناسبت شرایط موجود در جامعه آن روز، بر کسی پوشیده نیست. بررسی این اثر از زاویه فوق، علاوه بر وضوح بیشتر ماجراها و حوادث کتاب، دیدگاه‌های نویسنده را در مورد مسائل مختلف آشکار می‌کند و یکی از گونه‌های مهم ادب غنائی، یعنی مرثیه و مؤلفه‌های ایجاد آن را در این اثر مورد تحلیل و کنکاش قرار می‌دهد.

۲.۱- پیشینه پژوهش

یکی از مهم‌ترین پژوهش‌ها در زمینه مرثیه در ادبیات کهن ایران، کتاب مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی، نوشته نصرالله امامی است که ویژگی‌های محتوایی و ساختاری مرثیه‌های منظوم را تا قرن هشتم بررسی می‌کند. ذاکری کیش (۱۳۹۷) با چشم‌انداز نظریه ادبی فرمالیسم، به بررسی مرثیه غنائی در نفثه‌المصدر پرداخته است. مرادی و ریاحی زمین (۱۳۹۸) با بهره‌گیری از نظریه سوگ، به این نتیجه رسیده‌اند که زیدری نسوی در نفثه‌المصدر، با تأثیرپذیری از علاقه به جلال‌الدین خوارزمشاه، تألمات خود را نسبت به فقدان او در قالب مرثیه‌ای شخصی نشان می‌دهد. سلیمانی و سلیمانی (۱۳۹۴) به بررسی جنبه‌های نوستالژی فردی و جمعی در تاریخ جهانگشای پرداخته‌اند. جوادی و همکاران (۱۴۰۲) به بررسی تأثیر و کیفیت وجود هر یک از انواع «من عاطفی» در مرثیه‌های مختلف می‌پردازد و مراثی شاعران مشهور قرون چهارم تا هشتم را با توجه به این ویژگی تحلیل می‌کند. محسنی‌نیا و پوریزدان پناه کرمانی (۱۳۸۸) با مقایسه دو نمونه از مرثیه‌های شخصی فارسی و عربی، وجوه اشتراک و افتراق آن دو را مورد کنکاش قرار داده و دریافته‌اند که مرثیه‌های تهامی، از نکات فلسفی جالب‌توجهی برخوردار است؛ اما صور بیان در مرثیه خاقانی، ارزش بیشتری

دارد. تاکنون پژوهشی در زمینه مرثیه مرگ ارزش‌های معنوی از جمله: حرمت‌های اجتماعی، اخلاقی و نوامیس، همچنین عواملی که در ایجاد این مرثیه‌ها نقش اساسی دارد، و ارائه شواهد از منبع مورد نظر، به‌صورت همه‌جانبه، صورت نگرفته؛ هرچند زرین کوب اشاره‌ای کوتاه بر این مسئله دارد. (۱۳۷۹: ۱۵۵)؛ به جزئیات آن نپرداخته است.

پرسش‌های تحقیق

مسئله پژوهش حاضر مبتنی بر این پرسش‌هاست که مرثیه مرگ ارزش‌ها چیست و انواع مختلف آن در تاریخ جهانگشای جوینی کدام است؟ همچنین نویسنده چگونه و از طریق کدام مؤلفه‌ها، تأثیرات عاطفی خود را در قبال از دست رفتن ارزش‌ها بیان می‌کند؟

۳.۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

در حمله مغول با وجود مرگ و میر بی‌شمار افراد، نویسنده بیش از توجه به مرگ انسان‌ها، نابودی ارزش‌ها را مدنظر قرار می‌دهد. از این نظر می‌توان گفت که این کتاب یکی از آثار مهمی است که به‌طور کلی مرگ ارزش‌ها را در متن خود توصیف می‌کند.

۲- بحث

مرثیه یا رثا به شعری اطلاق می‌شود که در ماتم گذشتگان و ذکر مصائب بزرگان دین و تجلیل از مقام و منزلت شخص متوفی و تعزیت بازماندگان و دعوت آنان به صبر و سکون و معانی دیگر از این قبیل سروده شده باشد. (مؤتمن، ۱۳۳۲: ۴۷) امامی (۱۳۶۹: ۱۳) غلبه دو عنصر عاطفه و احساس را بر عقل، عامل ایجاد مرثیه می‌داند.

شفیعی کدکنی معتقد است که انواع عواطف هر کس سایه‌ای است از «من» او. بر این اساس، می‌توان «من» را به سه نوع کلی تقسیم کرد. گاهی این عواطف مربوط به منفعت‌های شخصی و خواسته‌های فردی اوست و گاهی گروه زیادی از افراد جامعه و حوادث پیرامون آنان را شامل می‌شود و زمانی نیز عواطف، از نوع متعالی و فرامن است و مسائلی فراتر از امور مادی را در برمی‌گیرد. (ن.ک: شفیی کدکنی، ۱۳۸۷: ۸۸-۸۷)

عطا ملک جوینی بر پایه «من» متعالی و اجتماعی، دل‌بستگی خاصی به انعکاس ارزش‌های اجتماعی و متعالی کشور خود دارد؛ بنابراین محتوای مرثیه‌هایش اغلب به نوع اجتماعی و در مواردی، مذهبی و اخلاقی منجر می‌شود.

در روانشناسی، نظریه «سوگ» (grief) دارای پنج مرحله: انکار، خشم، چانه‌زنی، افسردگی و سازگاری است. فرد مصیبت‌دیده، به دلیل بهت‌زدگی و ناباوری در مقابل مرگ عزیزان، ابتدا آن را انکار می‌کند. سپس بعد از مدتی با این واقعیت تلخ مواجه شده و دچار اضطراب می‌گردد و رفتاری از جمله گریه‌های زیاد، اندوه شدید و خشم و اعتراض، از خود بروز می‌دهد. به اعتقاد کوبلر، الگوی سوگ فقط هنگام مرگ عزیزان، رخ نمی‌دهد بلکه ممکن است در اثر هر نوع فقدان رخ دهد. (ن.ک: کوبلر راس، ۱۳۸۸: ۱۱۸-۴۷؛ وردن، ۱۳۷۷: ۱۳۴-۱۵۰)

از نظر کلی مرثیه‌ها به دو دسته «شخصی» و «درباری» تقسیم می‌شود؛ اما امامی (۱۳۶۹: ۳۶) انواع مرثیه را در تقسیم‌بندی کامل‌تری شامل شش قسم ارائه می‌کند: ۱-درباری ۲- فلسفی ۳- شخصی ۴- مذهبی ۵- اجتماعی ۶- داستانی

مرثیه نابودی ارزش‌ها در تاریخ جهانگشای: با توجه به اینکه نویسنده تاریخ جهانگشای در قبال نابودی ارزش‌های مختلف: اجتماعی، مذهبی و اخلاقی، در جریان حمله مغول، تحت تأثیر قرار گرفته و با آن‌ها رابطه عاطفی برقرار می‌کند، انعکاس این تأثیر در متن او به خلق مرثیه نابودی ارزش‌ها منجر می‌گردد؛ این ارزش‌ها متنوع و متفاوت است. با توجه به این رویکرد، مرثی مرگ ارزش‌ها، در این پژوهش، به انواع اجتماعی، مذهبی، اخلاقی و فلسفی تفکیک می‌شود.

۱.۲- مرثیه‌های اجتماعی مرگ ارزش‌ها در تاریخ جهانگشای

منظور از مرثی اجتماعی، آن دسته از مرثیه‌ها است که در آن شاعر یا نویسنده از دست رفتن یکی از مصادیق ارزش‌های اجتماعی از جمله: نابودی شهرها، حرمت نوامیس و منافع یا امنیت جامعه، را به سوگ می‌نشیند؛ بنابراین «من اجتماعی» یا «عاطفه اجتماعی» (ن.ک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۷: ۸۸) در آن فعال است. از این جهت مرثی موجود در تاریخ جهانگشای، از این نوع است. نمونه بارز مرثی اجتماعی در ادبیات فارسی، مرثیه انوری در حمله غزان به خراسان است که در آن خواننده شاهد مقایسه وضعیت پس از تسلط دشمن، و گذشته شهر، از منظر ارزش‌های اجتماعی است و این تأثیر در قالب نامه‌ای شاعرانه از اهل خراسان به خاقان سمرقند و استمداد از اوست.

خبرت هست که از هرچه درو چیزی بود در همه ایران امروز نملنده است اثر
(انوری، ۱۳۶۴: ۱۰۶-۱۰۵)

۱.۱.۲- بازتاب مرثیه نابودی شهرها در زبان تاریخ جهانگشای

نویسنده در جهت ایجاد مرثیه نابودی شهرها یک گزارشگر صرف نیست؛ او در ضمن گزارش این اخبار، تأثیر عاطفی خود را با اتکا به مؤلفه‌های ادبی، در قالب زبان، به نمایش می‌گذارد.

۱.۱.۱.۲- کاربرد آرایه‌های ادبی در ایجاد مرثیه نابودی شهرها

نویسنده در راستای استفاده از مؤلفه‌های ادبی در بیان عواطف خود در مرثیه، از آرایه‌هایی مانند تشبیه، استعاره و بראعت استهلال بهره می‌گیرد.

الف- بראعت استهلال

نویسنده تاریخ جهانگشای معمولاً در توصیف طلوع و غروب خورشید یا فرارسیدن شب و روز، از عباراتی استفاده می‌کند که در فضا سازی وضعیت ناگوار پیش رو، مؤثر واقع می‌شود؛ در واقعه سمرقند، فرارسیدن شب، در یک جمله ادبی، با توالی صفت‌هایی از جمله: بی‌مهر و سیاه‌دلِ کبودچهر، برای آسمان، که با تعبیر استعاره «مهره‌باز» بیان می‌شود، تداعی‌کننده ویژگی شکایت از جهان و پدیده‌های آن، در مرثیه است. از سوی دیگر، نویسنده با این شیوه، علاوه بر بیان عاطفه اجتماعی خویش، از طریق پیدا کردن مقصّر در وقوع حوادث ناگوار، به نوعی تسلی و آرامش دست می‌یابد. «چون روز سیم که مهره‌باز بی‌مهر سیاه‌دلِ کبودچهر، آینه سخت‌رویی را در روی کشید...» (جوینی، ۱۴۰۰: ۸۸) در صحنه‌ای دیگر از همین ماجرا، در توصیف فرارسیدن شب، جمله «چون روزگار به لباس ختایان مشرک، سیاه‌گلیم شد...» (همان) «سیاه‌گلیم شدن» علاوه بر مفهوم کنایی شوربختی، نمادی از عزاست. برای سومین نوبت، در همین ماجرا عبارت «چون شاه افلاک، به زیر کره خاک فرو شد...» (همان: ۸۹) «فرو شدن به زیر خاک» یادآور موضوع ناخوشایند مرگ و میر و تناسب عامدانه با واژه «خاک» از ملازمات تدفین است.

در آغاز تشریح واقعه بخارا، «روز دیگر را که صحرا از عکس خورشید، طشتی نمود پر از خون، ...» (همان: ۷۶) تشبیه صحرا از انعکاس نور خورشید به طشت پر از خون، براءت استهلالی است بر کشتار افراد و نابودی بخارا که نویسنده به‌زودی از آن سخن خواهد گفت. طشت پر از خون در داستان‌های ملی و مذهبی اغلب، با مرگ افراد بی‌گناه در ماجرای شهادت انبیا و اولیا از جمله امام حسین، از یک‌سو و قتل ناجوانمردانهٔ سیاوش در شاهنامه از سوی دیگر، همراه است. نویسنده در شرح نابودی زاوه نیز از شیوه براءت استهلال به‌عنوان مقدمه‌ای بر ماجرای خونریزی و مرگ، استفاده می‌کند. «روز سیم را، وقت آنکه جام افق از خون شفق مالا مال شد، بر سر دیوارها رفتند و هر کس را که دیدند زنده نگذاشتند.» (همان: ۱۰۵) با نزدیک شدن تولی، پسر چنگیز، به مرو، نویسنده از عبارت «روزگار لباس سوگوار پوشید.» (همان: ۱۱۸) خبر از اتفاقی دارد که شایستهٔ سوگواری است.

ب- تلمیح

گاهی نویسنده برای بیان مضمون مرثیه از آرایهٔ تلمیح کمک می‌گیرد. در واقعهٔ بخارا، ویرانی و آشفستگی شهر را با عبارتی کوتاه و حامل یک اشارهٔ قرآنی اعلام می‌کند. «ارباب بخارا سبب خرابی، بنات‌النحش‌وار، متفرق گشتند و به دیه‌ها رفتند و عرصهٔ آن حکم قاعاً صفصفاً گرفت.» (جویی، ۱۴۰۰، ۱: ۷۸) گوینده از طریق اصطلاح قاعاً صفصفاً، ماجرای مربوط به توصیف روز قیامت در قرآن را در متن خود سرریز کرده و ویژگی‌های آن آیه را به متن منتقل می‌کند. (ن.ک: قرائتی، ۱۳۷۸، ۱: ۳۸۹) استفاده از تشبیه صورت فلکی بنات‌النحش، تداعی‌کنندهٔ مراسم تشییع است؛ از سویی این تشبیه، غالباً در ادبیات، مفهوم غمناکی و پراکندگی دارد. (ن.ک: مصفی، ۱۳۵۷: ۹۲)

جلال‌الدین خوارزمشاه در فرار از چنگ مغولان، به زوزن می‌رسد، قصد داشت، مدت کوتاهی در آنجا استراحت و تجدیدقوا کند؛ اما اهالی به‌هیچ‌وجه موافقت نکردند؛ نویسنده با آوردن تلمیحی، به ماجرای حضرت خضر با اهالی دهی اشاره می‌کند که درخواست او را مبنی بر طلب اندکی غذا نپذیرفتند. روایت خیانت و بی‌وفایی کسانی که ولی‌نعمت یا هم‌وطن خود را در موقعیتی حساس رها می‌کنند، به‌منظور اثبات مظلومیت و ترحم در حق اوست. «حَتَّى إِذَا آتَىٰ أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَ أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا» (جویی، ۱۴۰۰، ۲: ۹۶) نویسنده در جمله‌ای طنزآمیز سرزنش و تحقیر را در حق آنان ادا می‌کند. «فی‌الجمله چون از کرم‌خانهٔ بزرگان وفادار زوزن، روزن غدر گشاده یافت، در نیمه‌شب حرکت کرد.» (همان: ۹۷)

پ- تضاد و تقابل

یکی از شیوه‌های نویسنده برای نشان دادن شدت ویرانی شهرها، استفاده از تقابل در توصیف آن‌هاست؛ بنابراین گاهی در آغاز اخبار تاریخی یک شهر، به توصیف زیبایی و شکوه آن می‌پردازد؛ هدف او در این موارد، مقایسهٔ عظمت شهر با ویرانی آن، قبل از حمله دشمن، و پس‌از آن است. در مرثیه، وقتی فرد، عزیزی را از دست می‌دهد، به مقایسهٔ روزهای سلامت و مرور خاطرات شیرین گذشته، با روزگار ناکامی می‌پردازد و بر گذشته افسوس می‌خورد. شهر سمرقند از قول نویسنده، از بزرگ‌ترین شهرهای کشور و یکی از چهار بهشت معروف روی زمین است. خاک آن مشک، و آبش شراب، شن‌های زمینش گوهر است. (ن.ک: جویی، ۱۴۰۰، ۱: ۸۵) اما در پایان گزارش حملات پی‌درپی، چندان زنده‌ای در شهر باقی نمی‌ماند. نیشابور، خوارزم، بلخ و مرو نیز، وضعیتی مانند سمرقند و بخارا دارند. (ن.ک: همان: ۹۱؛ ۹۷ - ۹۶؛ ۱۱۱)

ابیاتی از قصیدهٔ معروف ایوان مداین خاقانی، به مناسبت عبور از کنار کاخ سر به فلک کشیدهٔ شروانشاهان که اکنون به دست جفاکار روزگار فرو ریخته، همچنین، بیتی از معزی، زبان حال این مرثیه است.

آری چه عجب داری کاندلر چمن گیتی جغد است پی بلبل، نوحه است پی الحان

(خاقانی، ۱۳۷۵: ۲۴۵)

آنجا که بود آن دلستان با دوستان در بوستان
شد کوف و کرکس را وطن شد گرگ و روبه را مکان
(معزی، ۱۳۶۲: ۵۴۵)

«خوارزم که مرکز رجال رزم و مجمع نساء بزم بود، ایام سر بر آستانه آن نهاده و همای دولت آن را آشیانه ساخته، مأوای ابن آوی گشت و نشیمن بوم و زغن شد. دور از خوشی دور شد و قصور، بر خرابی مقصور گشت. چنان، چنان پژمرد که پنداشتی آیت بَدَلْنَاهُمْ بِجَنَّتِيهِمْ، در شأن آن منزل بود.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۹۵)

در تشریح ویرانی نیشابور نیز، نویسنده از ویژگی برجسته‌سازی از طریق کاربرد تضادها بهره می‌برد.

«اماکن و مساکن با خاک یکسان، هر ایوان که با کیوان از راه ترفع برابری می‌نمود، چون خاک به زاری، تواضع پیشه گرفت و دور از خوشی و معموری دور شد؛ قصور بعد از سرکشی در پای قصور افتاد؛ گلشن گلخن شد؛ صفوف بقاع قاعاً صفصفا گشت.» (همان: ۱۳۰)

کنایه با خاک یکسان شدن و با خاک برابری کردن، که نماد نهایت خواری و درماندگی است، از سوی دیگر، زاری سر دادن خاک، همگی گزاره‌هایی در جهت القای مفهوم ناامیدی و تأسف است. نویسنده به عمد از نابودی و نقصان قصرها بعد از اظهار عظمت سخن می‌گوید.

۲.۱.۲- مرثیه بر از دست رفتن جان هموطنان

نویسنده از مرگ هموطنان تحت تأثیر قرار گرفته و احساسات خود را به صورت جملات ادبی در محتوای مرثیه بیان می‌کند. اولین نفثه‌المصدر او، در قالب شکایت از روزگار و دگرگونی شرایط اجتماع و وخامت احوال دانشمندان و افراد فاضل است. هرچند گلایه اصلی او از حضور مهمان ناخوانده‌ای است که به ناگاه، موجب تعطیلی پایگاه‌های علمی و آزار و مرگ جویندگان دانش شده است.

«به سبب تغییر روزگار و تأثیر فلک دوار و گردش گردون دون و اختلاف عالم بوقلمون، مدارس درس مندرس و معالم علم منطمس گشته، و طبقه طلبه آن در دست لگدکوب حوادث پامال زمانه غدار و روزگار مکار شدند و به صنوف صروف فتن و محن گرفتار و در معرض تفرقه و بوار معرض سیوف آبدار گشتند و در حجاب تراب متواری ماندند.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۳)

اندکی پس از این دلپردازی، به بهانه ذکر سبب تألیف کتاب، باری دیگر باب تأسف و تأثر بر فقدان علما و فضلالی متقدم را می‌گشاید و از حضور افراد نالایق، اظهار ناخشنودی می‌نماید.

«اکنون بسیط زمین عموماً و بلاد خراسان خصوصاً که مطلع سادات و مبرات و موضع مرادات و خیرات بود و منبع علما و مجمع فضلا، و مربع هنرمندان و مرتع خردمندان و مشرع کفاه و مکرع دهاه، از پیرایه متجلبیان جلباب علوم و متحلیان به حلیت هنر و آداب، خالی شد و جمعی که به حقیقت حکم فخلف من بعدهم اضاعوا الصلوه واتبعوا الشهوات دارند، باقی ماندند.» (همان: ۴)

شدت انزجار و خشم او از این واقعه به حدی است که زبان به تحقیر و تعنیف آنان که به ناشایست بر مسند شایستگان تکیه زده‌اند، می‌گشاید.

«در چنین زمانی که قحط سال مروت و فتوت باشد و روزگار بازار ضلالت و جهالت، اختیار ممتحن و خوار و اشرار ممکن و در کار، کریم فاضل بافته دام محنت و لئیم جاهل یافته کام نعمت.» (همان: ۵)

در ماجرای قتل شحنة مغول به دست سراج‌الدین، سرلشکر سپاه طوس و فرستادن سر او به نیشابور، که موجب خشم و تعجیل مغول در کشتار جمع کثیری از مردم شد، نویسنده در اعتراض به این نسنجیدگی می‌نویسد: «ندانستند که بدان یک سر، سر خلقی عظیم بریدند و شری بزرگ را از خواب برانگیختند. چنانکه گویند: شَرُّ أَهَرَّ ذَانَابٍ» (جوینی، ۱۴۰۰، ۲: ۱۲۷) جوینی از مغولان، با تعبیر «ذانب» یاد می‌کند؛ این عبارت به وحشی‌گری آنان اشاره دارد و از فاجعه‌ای که به قول او، به «سر بریدن خلقی عظیم» منجر شده، و عامل بیداری شری بزرگ گردیده، اظهار تألم و ناخرسندی می‌کند. در تصرف بخارا نیز بر اسارت و مرگ کودکان و زنان، افسوس خورده و با استفاده از آرایه تشبیه و واژه‌های تأثیرگذار، خواننده را متأثر می‌گرداند. «صغار اولاد و افلاذ اکباد و زنان چون سرو آزاد آن قوم، برده کردند.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۷۸)

۱.۲.۱.۲- کاربرد طنز در ایجاد مرثیه

یکی از شیوه‌های جوینی به‌منظور گزارش مرگ‌های بی‌شمار، استفاده از طنز است. استفاده از طنز در مرثیه، بیانگر این نکته است که مرگ و میر در جامعه آن روز، آن‌چنان شایع شده که گوینده اندوه خود را از طریق نیشخند بیان می‌کند؛ از سویی بیان طنز در متن، دارای رویکرد عاطفی است.

در ماجرای کشتار بازماندگان قتل عام مرو به دست طایسی می‌نویسد: «او نیز بر سر جراحت‌ها، مرهمی نهاد و هر کس را که یافتند از ربقه حیات برکشیدند و شربت فنا چشانید.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۱۱۹)

وی با استفاده از این عبارت کنایی و طنز موجود در آن، درصدد آن است که رنج مردم را از طریق واژه «جراحت» بیان کند. دو بیت عربی کامل‌کننده این مرثیه سوزناک است.

نَحْنُ وَاللَّهِ فِي زَمَانٍ غَشُومٍ لَوْ رَأَى يَنَاهُ فِي مَنَامٍ فَزَعْنَا
أَصْبَحَ النَّاسُ فِيهِ مِنْ سَوْءٍ حَالٍ حَقُّ مَنْ مَاتَ مِنْهُمْ أَنْ يَهْنَأَ (همان)

طنز موجود در بیت، ایجادکننده تقابلی است که موجب برجسته‌سازی مرثیه می‌گردد؛ تضاد بین واژه‌های «فرعنا» و «غشوم» همچنین پارادوکسی که در مضمون تبریک گویی به مناسبت مرگ وجود دارد، از عوامل تقویت‌کننده شدت تأثیرگذاری اندوه است.

۳.۲.۱.۲- جملات ادبی، مؤلفه تأثیرگذار در ایجاد مرثیه

در بسیاری از قسمت‌های کتاب، رسالت القای مفهوم تعزیت را واژگان و ترکیبات ویژه رثا بر عهده دارد. این‌گونه نثرها به تعبیر خطیبی شعرگونه است. (ن.ک: خطیبی، ۱۳۷۵: ۴۹)

یکی از بخش‌های تأثیرگذار در استفاده از جملات ادبی، توصیف حادثه بلخ است. «مدتها وحوش از لحوم ایشان خوش عیشی می‌راندند. سباع، بی‌نزاع با ذئاب در ساختند و نسور، بی‌نشور با عقاب هم‌خوان گشتند.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۹۷) نویسنده، از تناسب بین نام حیوانات درنده بهره‌جسته و اشتراک آن‌ها را در مردارخواری دستاویزی قرار می‌دهد تا حس غربت، تنهایی و عجز قربانیان را در خواننده بیدار کند. نکته دیگر، اشاره به وسعت فاجعه و کثرت شمار کشتگان است که با تصویر بر زمین ماندن قربانیان و منظره حیوانات گوشت‌خوار بر اجساد آنان بیان می‌شود؛ از سویی تقابل و تضاد «خوش عیش راندن» و مفهوم کلی عبارت، از عوامل ایجاد طنزی تلخ است که نشان‌دهنده دیدگاه مرثیه‌ای نویسنده بر این ماجراست. بیت عربی نیز محتوایی متناسب با همین موضوع دارد.

و تُبْكِ دُورَهُمْ أَبَدًا عَلَيْهِمْ

وَ كَانَتْ مَا لَفَا لَلْعَزَّ حِينًا

(جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۹۸)

یکی از شیوه‌های جوینی، استفاده از آرایه تشخیص، به منظور تسری بخشیدن حس اندوه به طبیعت و سایر موجودات و تقویت عواطف مربوط به مرثیه است که در خطاب بیت به گفتار و گریه کردن خانه‌ها در حق کشتگان، دیده می‌شود. همچنین، یکی از مؤلفه‌های کلیدی در نظریه سوگ و بسیاری از مراثی، گریه و شیون است. (ن.ک: کوبلر راس، ۱۳۷۹: ۱۸۰) شاعر در فعل «کانت» زمان ماضی را اراده می‌کند؛ مقایسه کامروایی خانه‌ها در زمان گذشته و ویرانی اکنون، از عوامل ایجادکننده تقابل و برجسته‌سازی مرثیه است. تأثیر جملات ادبی در ایجاد مرثیه، در تاریخ جهانگشای نسبت به بقیه مؤلفه‌های مرثیه ساز به مراتب، چشمگیرتر است.

تعبیر ادبی نویسنده از مرگ فرزندان و خانواده جلال‌الدین پس از فرار او، شگفت و غریب است: «آنچه مردینه بودند، تا اطفال شیرخواره را پستان منیت در دهان حیات نهادند و دایه از ابن دایه ترتیب دادند؛ یعنی به کلاغان سپردند.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۱۰۱-۱۰۰) به‌طور کلی، جوینی برای توصیف صحنه‌هایی این‌چنین، در بسیاری از موارد، از نام حیوانات و پرندگانی مانند ابن دایه، بوم، نسر، زباب، ذئب، و وحوش، استفاده می‌کند. هدف او، صرف‌نظر از مفهوم ایهامی و نظر به وحشی‌گری قوم مغول که بی‌شک، گوشه چشمی نیز بدان داشته، ایجاد وحشت و تداعی حس بی‌کسی و غریبی در خواننده است. برای تکمیل این معنی، بیتی عربی نیز با همین محتوا می‌آورد.

يَعِزُّ عَلَيْنَا أَنْ يَظْلَّ ابْنُ دَايَةٍ يُفْتَشُ مَا ضَمَّتْ عَلَيْهَا سُوءُهَا

(جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۱۰۰)

استفاده از جملات عاطفی و سخن از کاویدن چشم مردگان توسط کلاغ، از گزینه‌های تأثیرگذار و تکان‌دهنده در موقعیت‌های ماتم است.

یکی از بخش‌های زیبا و ادبی، متنی مفصل به مناسبت تعزیت بر مرگ جولنان است که نویسنده با استفاده از تصویرسازی‌های رمانتیک در قالب جان‌بخشی‌های گوناگون، ارائه می‌دهد؛ سبزه به دل مغمومان تشبیه شده که برخاستن او از جای، دارای حسن تعلیل، همچنین ایهام لطیفی است؛ زیرا نویسنده با آوردن کنایه «دل از جا کنده شدن» به مفهوم دلهره و هیجان، درصدد آن است که منظره‌ای تخیلی در ذهن خواننده مجسم کند که سبزه با آمدن بهار به یاد خاطرات گذشته‌های ازدست‌رفته، می‌افتد و دچار تشویش می‌گردد. واژه‌ها و ترکیبات موجود در متن از جمله: غمگسار، اشک باریدن، شیون و نوحه گویی، جامه چاک کردن، کسوت سوگواران و آه سرد، همگی مناسب فضای اندوه و تألم است.

«چون خبر قدوم ربیع به ربیع مسکون و رباع عالم رسید، سبزه چون دل مغمومان از جای برخاست، و هنگام اسحار بر اغصان اشجار بلبلان بر موافقت فاختگان و قماری شیون و نوحه‌گری آغاز کردند و بر یاد جوانانی که هر بهار بر چهره انوار و ازهار در بساتین و متنزهات می‌کش و غمگسار بودند، سحاب از دیده‌ها اشک می‌بارید و می‌گفت باران است؛ و غنچه در حسرت غنجان از دل تنگی خون در شیشه می‌کرد و فرا می‌نمود که خنده است؛ گل بر تأسف گل‌رخان بنفشه‌عذار جامه چاک می‌کرد و می‌گفت شکفته‌ام...» (همان: ۱۰۲)

۳.۱.۲- مرثیه بر از دست رفتن فرصت‌ها و نابودی امنیت و استقلال کشور

استقلال و امنیت از مهم‌ترین مصادیق ارزشی است که در بحبوحه جنگ‌ها به شدت تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد. شاید بتوان ادعا کرد که این مسئله در حمله مغول، پررنگ‌تر از همه جنگ‌های تاریخ ایران، حائز اهمیت است. یکی از موضوعاتی که نویسنده از آن با حسرت و تأسف یاد کرده و کوتاهی محمد و جلال‌الدین خوارزمشاه را در حفظ و حراست آن، شایسته سرزنش می‌داند، عدم اغتنام فرصت در جهت بهبود امنیت کشور است؛ زیرا تساهل آنان را در ماجرای اختلاف با خلیفه بغداد و شاهان شام و اعراب، در مناسب‌سازی روابط با کشورهای همسایه در راستای تقویت نیروی استحکامی، درخور تأسف می‌داند.

«هیئات، در هر سینه‌ای که نهال مخالفت کاشته باشی و از خون دل بیخ آن را آب داده، از بار آن، جز خار ثمار و زخم روزگار، توقع چه کنی و جامی که به زهر قاتل آکنده کنی، شراب بابل چه طمع داری و اعتذار و استغفار بعد از اثارت ثار، مرهمی است که بر کشتگان طعان و ضراب نهند و نوشدارو که پس از مرگ به سهراب دهند.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۲: ۱۳۱-۱۳۰)

لحن سرزنش‌آمیز نویسنده و استفاده از امکاناتی مانند اصوات مخصوص تأسف «هیئات» از قرینه‌های تحسّر او بر وضعیت موجود است. همچنین آوردن پرسش‌های انکاری، سبب آفرینش لحنی تأثرانگیز و تلخ می‌گردد. از طرفی، استفاده از عبارات «مرهم بر کشتگان» و «نوشدارو پس از مرگ»، بیانگر آن است که او با رویکرد مرثیه‌ای به این مسئله می‌نگرد.

او از سهل‌انگاری و سبک‌سری جلال‌الدین در روزهای پایانی حکومت که سبب غافلگیری و کشته شدن یارانش و فرار او به سوی آمد و نامنی کشور شد، انتقاد می‌کند.

«در استعداد آلت جنگ، چنگ در دف و چنگ زدند. از صراحی، خونِ صراح جوشید و ایشان راح پنداشتند؛ از رگ چنگ ناله زار می‌آمد، بم و زیر می‌خواندند. همان شاه بود که از زین، تخت ساخته بود و از نمد زین، بستر، و از جوشن، قبا، و از خود، افسر کرده. اکنون برخلاف معهود، بزم بر رزم برگزیده.» (همان: ۱۳۳)

نویسنده از تقابل آلات موسیقی از یک‌سو، و ناله زار از سوی دیگر، دو موقعیت متضاد را مطرح می‌کند که به کنش جلال‌الدین در روزهای بحرانی آخر اشاره دارد. افتخارات بزرگ گذشته در ذهن جوینی، مانند خاطرات یک ماتم‌زده، از روزهای خوشی و سلامت متوفی است که با تأثر، از آن یاد می‌کند. او از اینکه جلال‌الدین، بزم را بر رزم اختیار کرده، ناخرسند است و انتظار دارد، واپسین فرصت‌های باقیمانده و آخرین روزنه‌های نجات کشور را دریابد. البته جوینی این بخش را به تقلید از متنی از نفثه‌المصدر زیدری نسوی آورده؛ به‌طوری‌که شباهت فراوان جملات را در این دو می‌توان دید.

«به نعمات خسروانی از نعمات خسروانه متغافل شده و باوتار ملاهی از اوتار پادشاهی متشاغل گشته، سرود رود، درود سلطنت او می‌داد و او غافل؛ صراحی غرغره در گلو افکنده، نوحه کار او می‌کرد، و او قهقهه می‌پنداشت.» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۱۸)

۴.۱.۲- مرثیه بر نابودی نوامیس

یکی از صدمات وحشتناک که در تشریح حمله مغول و مبحث مرثیه‌های اجتماعی قابل بررسی است، در خطر قرار گرفتن و توهین به نوامیس و پایمال گردیدن ارزش‌های حیثیتی جامعه است. نویسنده صحنه‌ای را از شکنجه، تجاوز و ستم‌های دیگر در حق دختران ماوراءالنهر، چنین ترسیم می‌کند:

«چهار هزار دختران چون اختر که هر یک را با دل‌ها حالی دگر بود، گرد کردند. ابتدا فرمود تا بعضی را که بنات امرا بودند جدا کردند و تمامت حاضران را یاسا رسانید که با ایشان خلوت کنند. از آن جملت دو دختر چون ماه فرو شد و باقیات‌صالحات را در پیش اردو بایستانید. آنچه لایق اردو بود با حرم فرستادند و قومی به اصحاب فهود و جوارح دادند و چندی را به خرابات و رسول‌خانه فرستادند تا خدمت صادر و وارد کنند و آنچه باقی ماندند فرمان شد تا هر کس که حاضر بود، از مغول و مسلمان

در ربودند و پدر و برادران و اقربا و خویشان و شوهران ایشان نظاره کنان، یارا و مجال آن نه که دم زند و زبان جنبانند.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۱۷۸)

دختران را به ستارگان تشبیه کرده و آنان را با ماه مقایسه می‌کند. بیان این جملات، حاکی از آن است که او بر حسن و جمال آنان که با بی‌رحمی و عدم ملاحظه، دستخوش فنا و آزار قرار گرفته، تأسف می‌خورد. وی در عبارت «هر یک را با دل‌ها حالی دگر بود.» دلربایی و جذابیت دختران را مدنظر داشته. «باقیات صالحات» از اصطلاحات قرآنی است. (۴۶: ۱۸؛ ۷۶: ۱۹) در سوره بقره، انسان به پرورش فرزندان صالح جهت اندوختن باقیات صالحات در دنیا و آخرت توصیه می‌شود. (ن.ک: قرآن مجید، ۲: ۲۲۳؛ طباطبایی، ۱۳۷۶، ۲: ۲۰۳) بنابراین نویسنده با ایجاد تضاد بین «صالحات باقیات» که منظور دختران است، از سویی، و کشتار وحشتناک یا فرستادن آنان به رسول‌خانه‌ها که مخالف شرع اسلام است، وضعیتی را متصور می‌سازد که موجب ایجاد فضایی مناسب مرثیه می‌گردد.

در حمله مغولان به مرو نیز، می‌نویسد:

«ای بسا پریوشان را که از کنار شوهران بیرون کشیدند و خواهران را از برادران جدا می‌کردند و فرزندان را از کنار مادران می‌ستدند و از غضب ابکار، پدران و مادران را دل‌افگار.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۱۱۸)

نابودی نهاد خانواده را که مهم‌ترین کانون و ارزش اجتماعی است، به‌خوبی به تصویر کشیده است. همچنین ایهام تناسب «ماه» با «فرو شدن» دربردارنده مفهوم مدح و ستایش و نشان‌دهنده تأسف وی بر زیبایی آنان است.

در ماجرای مرگ سلطان محمد خوارزمشاه در جزیره آبسکون نیز نویسنده، دلیل مرگ او را اندوه ناشی از شنیدن خبر تصرف قلعه‌ای می‌داند که خانواده‌اش در آن ساکن بودند. (ن.ک: جوینی، ۱۴۰۰، ۲: ۸۳)

فَيَا مَوْتَ زُرْ إِنَّ الْحَيَوَةَ ذَمِيمَةٌ وَ يَا نَفْسُ جُدِّي إِنَّ دَهْرَكَ هَازِلٌ

(همان: ۸۲)

این واقعه، آن‌چنان تأسف‌بار است که نویسنده با استفاده از تک‌گویی درونی از زبان محمد خوارزمشاه، مرگ را خطاب قرار می‌دهد و از او می‌خواهد که به سراغش بیاید؛ زیرا زندگی پست و بی‌ارزش شده است.

۲.۲- مرثیه‌های مذهبی در تاریخ جهانگشای

در تاریخ جهانگشای گاهی آسیب‌های ناشی از حمله مغول، متوجه دین، مذهب و مسائل اعتقادی می‌گردد. گاهی نیز معنویات و مسائل عرفانی، مورد تهدید قرار می‌گیرد.

۱.۲.۲- مرثیه‌های مذهبی در تعزیت نابودی اسلام

نویسنده در نقل جریان مرگ محمد خوارزمشاه، دامنه سخن را به گزند که از فقدان او متوجه اسلام و دین می‌گردد، می‌کشد و به‌صورت ضمنی، ورود و تسلط مغولان را سبب نابودی اسلام و وجوب تعزیت بر این مسئله، اعلام می‌کند. «سلطان شبی در خواب اشخاص نورانی را دیده بود، روی خراشیده، موی‌ها پریشان و کالیده، جامه سیاه بر مثال سوگواران پوشیده، بر سر زنان، نوحه می‌کردند. از ایشان پرسید که شما کیستید؟ جواب دادند که ما اسلامیم» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۱۲۴) اعمالی مانند موی پریشان کردن، بریدن گیسوان و خراشیدن صورت، در هنگام سوگواری، در منابع تاریخی و افسانه‌ای سابقه طولانی دارد. (کوبلر راس، ۱۳۸۸: ۱۶) در داستان قتل ناجوانمردانه سیاوش، در شاهنامه، این رفتارها از سوی همسرش، فرنگیس، در سوگ او، به زیباترین و تأثرانگیزترین صورت، تصویر شده است.

همه بندگان موی کردند باز فرنگیس مشکین کمند دراز
برید و میان را به گیسو بست به فندق گل و ارغوان را بخت

(فردوسی، ۱۳۸۷: ۲۶۷)

در مصرع دوم از بیت زیر نیز، نویسنده مرگ سلطان محمد را موجب شکست و استیصال در دین می‌داند.
ای شاه تو را ز چشم بد این افتاد رفتی و بسی شکست در دین افتاد

(جوینی، ۱۴۰۰، ۲: ۸۴)

در ادامه نیز جملاتی به کار می‌رود که صدمه مرگ سلطان محمد را متوجه اسلام می‌داند و کنایه «خون چکیدن از چشم» را در این مقام به کار می‌برد. «از این واقعه، اسلام دل شکسته و دست بسته شد و از این حادثه که از دیده سنگ خارا، خون می‌چکانید، دل‌های مؤمنان پریشان و خسته شد.» (همان)

در ماجرای پیشگویی سید مرتضی صدرالدین، استاد جوینی، مبنی بر هجوم مغولان و نابودی دین و مذهب رسمی ایرانیان، در ابتدای کلام، از خطاب «ای غافلان» استفاده می‌شود. این جمله با لحنی هشداردهنده در پی آگاه‌سازی مخاطبان از حادثه ناگواری است که در آتیه روی خواهد داد؛ گاهی شبه جملات تحذیرآمیز، در مفهوم تأسف و دریغ، نیز به کار می‌رود. (ن.ک: مؤتمن، ۱۳۳۲: ۶۶)

«ای غافلان، وراى این ترکان، قومی‌لند در انتقام و اقتحام، لجوج و در کثرت عدد، فزون بر قوم یاجوج و مأجوج، و قوم ختای در مابین، به حقیقت، سد ذی‌القرنین بودند و نه همانا که چون آن سد مبدل شود، در بیضه این ملک سکونی باشد و هیچ‌کس را تمتع و تنعم رکونی، امروز تعزیت اسلام می‌دارم.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۲: ۵۵)

۲.۲.۲- مرثیه بر اهانت به مساجد و کتاب آسمانی

یکی از ماجراهای قابل ذکر در مسئله اهانت به مقدسات، جریان تصرف بخارا و ورود چنگیزخان و پسرش تولى به مسجد جامع شهر است. نویسنده ضمن تشریح گفتگوی دو تن از مشایخ شهر، به بیان تلخی مسئله توهین به مسجد و کتاب آسمانی می‌پردازد.

یکی از مراحل سوگ، حالت بهت و ناباوری فرد مصیبت دیده از حادثه مورد نظر است. (ن.ک: شبلی نعمانی، ۱۳۶۳: ۶۷)
تجاهل آگاهانه امام جلال‌الدین علی رندی که ضمن بیان مصرعی از انوری، اظهار می‌دارد که از مشاهده حوادث شوم از جمله، اهانت به کتاب آسمانی و خانه خدا، دچار حیرت و تشویش شده، آن‌چنان که مرز بین خواب و بیداریش درهم‌ریخته، نشان از باورناپذیری مصیبت، به واسطه شدت فاجعه دارد؛ و یا انکار او بر امری که به شدت از آن بیمناک است. «اینکه می‌بینم، به بیداری است یا رب یا به خواب» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۷۶) پاسخ رکن‌الدین امامزاده، که حوادث ناگوار توهین به مقدسات را باد بی‌نیازی خداوند می‌خواند، نیز علاوه بر اینکه ویژگی گزینه‌های تسلی‌بخش در مرثیه را دارد، به نوعی، تلخی دعوت به سکوت در هنگام سوگ، و ناتوانی بیان مصیبت و شدت آن را نشان می‌دهد. «باد بی‌نیازی خداوند است که می‌وزد، سامان سخن گفتن نیست.» (همان) نویسنده در ادامه ماجرا هتک حرمت بی‌احترامی چنگیز و پسرش را با توصیف جزئیات صحنه به نمایش می‌گذارد:

«صنادیق مصاحف به میان صحن مسجد می‌آوردند و مصاحف در دست و پای می‌انداخت و صندوق‌ها را آخر اسبان می‌ساخت و کاسات نبیذ پیایی کرده و مغنیات شهری را حاضر آورده تا سماع و رقص می‌کردند و ائمه و مشایخ و سادات و علما و مجتهدان عصر بر طویله آخرسالاران به محافظت ستوران قیام نموده.» (همان)

او برای انتقال حس مصیبت و درد، جملات را کوتاه و در پی هم می‌آورد. گویی این وضعیت، چنان عواطف او را جریحه‌دار کرده که سراسیمه و بی‌پرده اخبار این فاجعه را گزارش می‌کند؛ بیان این جملات می‌تواند حالتی از استیصال و خشم نویسنده را نیز القا کند. (ر.ک: کوبلر راس، ۱۳۸۸: ۱۸۰)

از ویژگی‌های مرثیه پردازی جوینی، بیان نابودی ارزش‌ها همراه با اغراق‌گونی است. او با ایجاد تقابل بین کاسات نبیذ و صندوق‌های قرآن، از یک‌سو و علما و مجتهدان عصر در قیاس با مغولان از سوی دیگر، همچنین تضاد بین طویله آخرسالاران و حضور چهارپایان در مسجد، با توجه به تقدس مساجد، نهایت فاجعه را توصیف می‌کند و نابودی اماکن مقدس را پررنگ‌تر جلوه می‌دهد.

۳.۲.۲- مرثیه حاصل از نابودی مظاهر دینی و اهانت به شخصیت‌های مذهبی

یکی از حوادث بسیار تأثرانگیز که در آن مصادیق مذهبی مورد تهدید قرار می‌گیرد، حمله کوچلک به ختن، تصرف آن و رواج بی‌دینی در آنجاست؛ مناظره و برخورد او با روحانی شهر، امام محمد ختنی، از وقایعی است که نویسنده در ضمن مرثیه بر آن، به آموزش تعالیم عرفانی و معنوی می‌پردازد. «بعد از تقدیم تکالیف، بر در مدرسه، او را برآویختند و به کلی کار مسلمانی بی‌رونق، چه بی‌رونق، که یک‌بارگی محو شد و ظلم و فساد نامتناهی بر کافه بندگان الهی مبسوط شد.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۴۷) نویسنده بیش از آنکه از شهادت امام محمد ختنی متأثر گردد، نسبت به ترویج بی‌دینی و نامسلمانی و تسلط ظلم و فساد بر مردم، اظهار نگرانی می‌کند و برای تأکید بر این مصیبت و فاجعه انحطاط دینی، از شیوه تکرار و استفهام انکاری، در مفهوم تأکید، در عبارت «بی‌رونق، چه بی‌رونق! که...» استفاده کرده است.

بعد از دستگیری امام محمد ختنی او را وادار به ترک مسلمانی و پذیرش کفر می‌کنند. آیه‌ای که نویسنده، در این مقام می‌آورد، با تکرار و تأکید «هیبهات»، آغاز می‌شود که علاوه بر انکار، مفهوم افسوس و حسرت را نیز در خود، مستتر دارد. «هیبهات لِمَا تُوعَدُونَ» (همان: ۵۱) پس‌ازاین، به بهلئه تعزیت بر مرگ ناجوانمردانه امام محمد ختنی، ارزش‌های معنوی و عرفانی از جمله: توصیه به ترک دنیا و توجه به ارزش‌های آن جهانی را در قالب جملات تسلی‌بخش، هشدار می‌دهد. نکته دیگر اینکه، جاودانگی از آرزوهای بزرگ انسان‌هاست که معمولاً با مرثیه در ارتباط است و عده‌ای مرثیه‌سرایی را صرفاً معلول نیاز به جاودانگی می‌دانند؛ (ن.ک. اونامونو، ۱۳۸۳: ۷۶-۵۷) جوینی اعتقاد به جاودانگی را در جمله‌ای، در شرح احوال امام علاءالدین، به خواننده، منتقل می‌کند. «از زندان دنیا به جنات نعیم عقبی رسید.» (جوینی، ۱، ۱۴۰۰: ۵۲)

۳.۲- مرثیه‌های اخلاقی در تاریخ جهانگشای

گاهی گوینده اخلاقیات و کرامات انسانی را در خطر تهدید یا نابودی می‌بیند، تحت تأثیر قرار گرفته و در اندوه آن مرثیه‌سرایی می‌کند.

۱.۳.۲- مرثیه بر صفات نیک و جوانمردی‌ها

وفای به عهد، یکی از مصادیق اخلاقی پسندیده است که نویسنده نابودی آن را در شرح حال غیاث‌الدین، فرزند سلطان محمد خوارزمشاه، به سوگ می‌نشیند.

در ماجرای قتل غیاث‌الدین، مادر و اطرافیانش، از سوی قداق - یکی از پیشکاران او و پدرش در زمان قدرت - نویسنده مرگ او را به دلیل پاکی طینت و وفاداری می‌داند. (ن.ک: جوینی، ۱۴۰۰، ۲: ۱۴۷-۱۴۶) و از خیانت ناجوانمردان گلایه می‌کند. «تمامت لشکر او را در تنور بلا انداختند و پیمان‌ها را خلاف کردند و سوگندها را باطل. و خاک در چشم عهد زدند.» (همان: ۱۴۷) در جمله آخر، نویسنده نابودی وفای به عهد را مانند مرگ انسانی می‌داند که بر آن رثا می‌گوید. پس از آن به شکایت از زمانه و آسمان می‌پردازد. حالت خطاب نویسنده به آسمان و روزگار، خود، تداعی‌کننده خشم و اعتراض، و یکی از ویژگی‌های مرثیه و مراحل سوگ است. (مؤتمن، ۱۳۳۲: ۶۵)

«ای چرخ، تا چند از شعوزه و مکر تو؛ و ای فلک تا کی از ظلم و جور تو؛ هر مسلمانی را در بند هر شیطانی اندازی و هر لثیمی را امیر هر کریمی گردانی و هر پادشاهی را در چاهی افکنی و هر ناسزایی را از بخت مذلت بر تخت عزت نشانی.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۲: ۱۴۷)

اصولاً عظاملک جوینی از تضادها و تقابل‌ها در قسمت‌های زیادی از جملات ادبی، به‌ویژه به‌منظور بیان مرثیه، بهره می‌جوید. در ماجرای مرگ بهاء‌الدین مرغینانی، اختلاف بین بیسو، پسر چنگیز و قراغول، نواده او، بر سر جانشینی جغتای، سبب قتل ناجوانمردانه مرغینانی، وزیر بیسو، می‌گردد. جوینی با یادآوری فضائل و ذکر بی‌گناهی او، بر مرگش اظهار تأسف می‌کند. «روزگار کدام صاحب استحقاق را تربیت کرد که بازش نینداخت؟» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۲۰۹)

۲.۳.۲- مرثیه بر نابودی آزادی و غیرتمندی

در شرح حال علاء‌الدین، از جانشینان حسن صباح و پیروان مذهب اسماعیلی که فردی بی‌بندوبار و بی‌درایت بود، ماجرای قتل او به دست حسن مازندرانی - یکی از زیردستانش - و پس از آن، کشته شدن حسن مازندرانی و خانواده‌اش به قصاص این قتل، از موضوعاتی است که موجب تأثر نویسنده بر نابودی ویژگی‌های بی‌گناهی و آزادی مازندرانی است.

«با بعضی از مسلمانان که در خدمت علاء‌الدین بودند و به ضرورت در ملک او گرفتار مانده، حسن را از راه مجانست غربت و اعتقاد اسلام مؤانستی بودی. به اوقات، که با ایشان فرصت مکالمت و محاوره یافتی، سخن بر نفثه‌المصدر و شرح غصه و مقاسات معیشت شدید خود و ذکر مصائب و نشر مخازی و مساوی علاء‌الدین، مقصور بود، بدین دواعی توفیق رفیق او شد تا غزو قتل علاء‌الدین کرد. جَزَاءُ اللَّهِ بِنِيهِ خَيْرًا.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۳: ۱۲۹)

در جملات کوتاه اما پر از معنای جوینی، چند نکته دال بر دلسوزی و مرثیه‌سرایی او بر تهدید جوانمردی، غیرت و ناموس‌پرستی حسن مازندرانی، آشکار است: اولاً از دل‌پردازی او با هم‌کیشان به‌عنوان «نفثه‌المصدر» یاد می‌کند که این عنوان، خود بیانگر عواطف پنهان اوست؛ همچنین شرح حال حسن را به «شرح غصه و مقاسات شدید» تعبیر می‌کند که خود اشاره‌ای به زندگی بی‌نهایت دشوار و غم‌انگیز او بر سر مسئله شرافت دارد. دوماً عمل حسن مازندرانی، یعنی قتل علاء‌الدین را غزو و جهاد می‌نامد که مخصوص مجاهدین خدا و عملی قابل ستایش است. نکته دیگر اینکه در نهایت، برای او دعا کرده و به خاطر نیت خیرش از خداوند طلب جزای نیکو می‌کند که این نیز، شیوه‌ای مناسب در پایان رثا است.

۴.۲- مرثیه‌های فلسفی مرگ ارزش‌ها در تاریخ جهانگشای

یکی از موضوعات مطرح در فلسفه، مرگ است و چون منشأ و خاستگاه مرثیه‌ها در اندیشه طلب بی‌مرگی و جاودانگی است (اونامونو، ۱۳۷۷: ۱۸۹) یکی از بسترهای مناسب در جهت بیان مسائل فلسفی مرگ، مرثیه است. در تاریخ جهانگشای دیدگاه جبری و فلسفی نویسنده در موضوعاتی مانند مرگ، سرنوشت، پیروزی و شکست، در چندین قسمت دیده می‌شود.

۱.۴.۲- مرثیه‌های فلسفی بر وقوع حمله مغول

در قسمت‌های آغازین کتاب، نویسنده واقعه مغول را با استناد به استدلال‌های مختلف، در قالب مسئله تقدیر توجیه می‌کند. این موضوع گاهی به عنوان عذاب الهی به واسطه گناهان: «قهاری که جلد علفش تیغ آبدار تاتار گشت.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۱) و گاهی از راه توجیه مسئله ترویج دین اسلام در سرزمین‌های کفار و با تکیه بر حدیث «زُوتَ لِيَ الْأَرْضِ فَأُرِيتُ مَشَارِقَهَا وَمَغَارِبَهَا سَبِيلُ مَلِكٍ أُمِّيٍّ مَارُومِيٍّ لِي مِنْهَا.» (همان: ۸) تحلیل شده است. همچنین از زبان چنگیزخان خطاب به مردم ایران، با توجیهی در همین مفهوم، بیان می‌شود. «اگر شما گناهان بزرگ نکردیتی، خدا چون من، عذابی را بر سر شما نفرستادی.» (همان: ۷۷)

از سوی دیگر طبق آیه «لِنَبْلُوَكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ» (همان) عذاب حمله مغول را امتحانی از سوی خدا می‌داند. مسائلی از قبیل ارتباط دادن خشم خداوند با حمله مغول و ترویج دین اسلام به واسطه این حادثه، همچنین بیان معصیت ایرانیان و کفر و ابتلای آنان از طریق فاجعه مغول، ریشه در دیدگاه فلسفی جبرگرایانه نویسنده دارد. او ضمن بیان جملاتی تأسفانگیز، این مسئله را به اقبال ارتباط می‌دهد. «هر که را تسبیح درجه طالع دولت به جرم قاطع محنت رسید، خورشید اقبالش که از جیب مشرق سعادت سر برزدی، به زوال نامرادی و مغرب ادبار کشید.» (جوینی، ۱۴۰۰، ۲: ۶۶)

در توجیه رابطه این مطالب با مرثیه، باید گفت، این گونه استدلال‌ها می‌تواند از نوع گزاره‌های آرامش‌بخش در رثا نیز باشد و با اطمینان دادن به انسان، نسبت به ناتوانی در مقابل سرنوشت، عذاب او را در این زمینه کاهش دهد.

۲.۴.۲- فلسفه خیامی در مرثیه‌های تاریخ جهانگشای

بسیاری از رباعی‌های خیام محتوای فلسفی دارد. نویسنده برای بیان اعتقادات جبری خویش در مرثیه‌ها، گاهی از رباعی‌های او یا مواردی مانند آن استفاده می‌کند.

پس از نقل کشتار مردم مرو به دست مغولان، یک رباعی از خیام را می‌آورد که بیش از فلسفی بودن، مرثیه‌ای اعتراضی است و شاید بتوان آن را مرثیه «فلسفی - انتقادی» نامید.

ترکیب پیاله‌ای که در هم پیوست بشکستن آن روا نمی‌دارد مست
چندین سر و پای نازنین از سر و دست از قهر که پیوست و به کین که شکست؟

(جوینی، ۱۴۰۰، ۱: ۱۲۰؛ خیام، ۱۳۶۷: ۵۰)

در بیت دوم، قید «نازنین» برای سر، پای و دست، بیان‌کننده ارزش اعضای بدن و مجازاً جان انسان است. در مصراع آخر، شاعر نوعی چون‌وچرای فلسفی را مطرح می‌کند که هسته اصلی آن، حیف بر جان و حیات ارزشمند انسان است.

در ماجرای مغلوب شدن کورخان به دست کوچک و بعد از مدتی مرگ حقیرانه او، در دو بیت از مثنوی خسرو و شیرین، عجز انسان را در مقابل اجل به سوگ می‌نشیند.

چو وقت آمد نماند آن پادشایی به کاری نامد آن کار و کیایی
چو آید، ربح باشد، چون شود رنج؟ تهی‌دستی شرف دارد بر این گنج
(جوینی، ۱۴۰۰، ۶۶: ۲؛ نظامی گنجوی، ۱۳۹۱: ۲۷۵-۲۷۶)

۳- نتیجه‌گیری

جهانگشای جوینی از منظر تاریخ ادبیات، اثری تاریخی در باب فجایع حمله مغول به ایران است. با توجه به محتوای کتاب، درمی‌یابیم که نویسنده همواره تأثرات عاطفی خود را در قبال این مسئله با زبان ادبی بیان می‌کند؛ بنابراین، در این اثر علاوه بر مؤلفه‌های تاریخی، همواره با مؤلفه‌های ادبی روبرو هستیم. یکی از رویکردهای عاطفی نویسنده در این کتاب، عواطف او در قبال از دست رفتن افراد و ارزش‌های گوناگون اجتماعی است.

طبق بررسی‌های انجام شده در این پژوهش:

- ۱- در تاریخ جهانگشای نمونه‌های عالی مرثیه مرگ ارزش‌ها دیده می‌شود.
- ۲- نویسنده در تألیف مرثیه مرگ ارزش‌ها، همواره دو مقوله بیان تأثرات عاطفی خود در قبال از دست رفتن ارزش‌ها، و بیان ادبی مضامین مرثیه‌ای را رعایت می‌کند.
- ۳- نویسنده از طریق شیوه‌های مختلف بیان ادبی، ازجمله: براعت استهلال، استعاره، تلمیح، استفاده از تضادها و تقابلهای، همچنین روابط بین متنی با سایر آثار ادبی، با اسلوبی زیبا و قابل تأمل مرثیه‌های مرگ ارزش‌ها را ارائه می‌دهد.
- ۴- مرثیه‌های مرگ ارزش‌ها را در تاریخ جهانگشای می‌توان به چهار نوع اصلی: اجتماعی، مذهبی، اخلاقی و فلسفی تقسیم کرد.
- ۵- به مناسبت حمله مغول به ایران و تبعات ناگوار ناشی از آن، در جامعه بزرگ ایرانی و نظر به اینکه مرثیه‌های حاصل از جنگ‌ها همواره شامل مرثیاتی اجتماعی بوده، بیشترین محتوای رثا در این اثر، مرثیه‌های اجتماعی است.
- ۶- مرثیه‌های اجتماعی شامل مهم‌ترین موضوعات مطرح در مرثیاتی تاریخ جهانگشای ازجمله کشتار هموطنان، نابودی شهرها و اماکن مختلف، همچنین هتک حرمت به نوامیس و تعرض به حریم خانواده و اموال شهروندان است.
- ۷- مرثیه‌های مذهبی در این اثر شامل: کشتار، شکنجه و هتک حرمت ائمه دینی، اهانت به مظاهر مذهبی ازجمله مساجد و کتاب آسمانی، تخریب مساجد و اماکن مقدس و ترویج بی‌دینی و مظاهر الحاد در جامعه است.
- ۸- مرثیه‌های اخلاقی موجود در این اثر، شامل تأثر از کشتار افراد فاضل، نابودی اخلاقیات، ازجمله: جوانمردی، صداقت و عدم وفاداری به آرمان‌ها و ارزش‌های اخلاقی و ملی و ... است.

فهرست منابع

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. امامی، نصرالله. (۱۳۶۹). *مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی ایران*. چاپ اول. تهران: دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی.
۲. انوری، اوحدالدین. (۱۳۶۴). *دیوان اشعار*. تصحیح سعید نفیسی. چاپ سوم. تهران: پیروز.
۳. اونامونو، میگل د. (۱۳۸۳). *درد جاودانگی (سرشت سوزناک زندگی)*. ترجمه بهاءالدین خرمشاهی. چاپ ششم. تهران: ناهید.
۴. جوادی، صادق؛ صادقی، تحصیلی، طاهره؛ خسروی شکیب، محمد؛ روزبه، محمدرضا. (۱۴۰۲). «بررسی من عاطفی در مرثیه‌های فارسی (با تکیه بر شاعران سده‌های چهارم تا هشتم)». *نشریه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. شماره ۸۳. صص ۱۸۱-۱۶۳.
۵. جوینی، عطاملک. (۱۴۰۰). *تاریخ جهانگشای جوینی*. تصحیح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی. چاپ پنجم. تهران: شرکت قلم.
۶. خاقانی، افضل‌الدین. (۱۳۷۵). *دیوان اشعار*. به اهتمام جهانگیر منصور. چاپ اول. تهران: نگاه.
۷. خطیبی، حسین. (۱۳۶۹). *فن نثر در ادب فارسی*. چاپ اول. چاپخانه: گلشن. تهران: زوار.

۸. خیام نیشابوری. (۱۳۶۷). *رباعیات (طربخانه)*. به تصحیح جلال الدین همایی. چاپ دوم. تهران: سترگ.
۹. دیتز، باب. (۱۳۸۸). *سوگواری پس از فقدان*. ترجمه شهره هاشمی. چاپ اول. تهران: کتاب گستر.
۱۰. ذاکری کیش، امید. (۱۳۹۷). «تحلیل مرثیه غنائی فارسی» نشریه: *نامه ادب غنائی دانشگاه سیستان و بلوچستان*. سال: ۱۶. شماره: ۳۱. صص ۸۶-۶۸.
۱۱. ریاض، محمد. (۱۳۵۶). *کلیات فارسی شبلی نعمانی*. اسلام آباد پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۱۲. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۹). *شعر بی دروغ شعر بی نقاب*. چاپ هشتم. تهران: علمی.
۱۳. زیدری نسوی، شهاب الدین محمد. (۱۳۸۱). *نفثه المصدور*. تصحیح امیرحسین یزدگردی. تهران: توس.
۱۴. سلیمانی، علی؛ سلیمانی، مرتضی. (۱۳۹۴). «بررسی زمینه های دل تنگی در تاریخ جهانگشای جوینی» *فصلنامه پژوهش های ادبی و بلاغی*. سال سوم. شماره ۱۲. صص ۹۹-۸۵.
۱۵. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۷ الف). *ادوار شعر فارسی*. چاپ: پنجم. تهران: علمی.
۱۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۵ ب). *صور خیال*. چاپ: ششم. تهران: آگاه.
۱۷. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۷). *انواع ادبی*. چاپ سوم. چاپخانه تابش. تهران: میترا.
۱۸. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۶). *تفسیر المیزان*. جلد ۲، ترجمه محمدتقی مصباح یزدی. چاپ ششم تهران نشر بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
۱۹. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). *شاهنامه*. به کوشش سعید حمیدیان. چاپ نیکا. تهران: قطره.
۲۰. *قرآن مجید*. (۱۳۶۵). خط عثمان طه. ترجمه الهی قمشاهی. انتشارات اسوه.
۲۱. قرآتی، محسن. (۱۳۷۸). *تفسیر نور*. جلد ۱. مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
۲۲. کوبلر راس، الیزابت. (۱۳۸۸ الف). *پایان راه (پیرامون مرگ و مردن)*. ترجمه علی اصغر بهرامی. چاپ سوم. تهران: رشد.
۲۳. کوبلر راس، الیزابت. (۱۳۷۶ ب). *آشتی با مرگ*. تهران: نشر اوحدی.
۲۴. مصفی، ابوالفضل. (۱۳۵۷). *فرهنگ اصطلاحات نجومی*. تبریز: انتشارات موسسه تاریخ و فرهنگ ایران. شماره ۳۱.
۲۵. معزی. (۱۳۶۲). *دیوان اشعار*. با مقدمه و تصحیح ناصر هیری. چاپ اول. تهران: پگاه.
۲۶. مؤتمن، زین العابدین. (۱۳۶۴ الف). *شعر و ادب فارسی*. چاپ دوم. تهران: زرین.
۲۷. مؤتمن، زین العابدین. (۱۳۳۹ ب). *تحول شعر فارسی*. تهران: شرق.
۲۸. محسنی نیا، ناصر؛ پوریزدان پناه کرمانی، آرزو. (۱۳۸۸). «مرثیه سرایی در ادب فارسی و عربی (با تکیه بر مقایسه مرثیه ابوالحسن تهمانی و مرثیه خاقانی شروانی)». *نشریه ادبیات تطبیقی*. سال دوم. صص ۱۹۳-۱۷۵.
۲۹. مرادی، سکینه؛ ریاحی زمین، زهرا. (۱۳۹۸). «مرثیه زیدری نسوی، درباری یا شخصی» *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*. سال: ۲۲. دوره جدید شماره: ۴۶. صص ۱۴۵-۱۵۴.
۳۰. نظامی گنجه ای. (۱۳۹۱). *کلیات خمسه*. به کوشش کاظم عابدینی مطلق. چاپ اول. قم: کومه.
۳۱. وردن، ج. ویلیام. (۱۳۷۷ الف). *رنج و التیام در سوگواری و داغدیدگی*. ترجمه ی محمد قائد. تهران: طرح نو.
۳۲. وردن، ج. ویلیام. (۱۳۹۶ ب). *مشاهده و درمان سوگ*. ترجمه احمد رضا کیانی و فاطمه سبزواری. تهران: ارجمند.

References

- Anvari, Ohad-uddin. (1985). *The book of poems*. (S. Nafisi, Edit). Third Edition. Tehran Pirooz. (in Persian)
- Dietz, Bob. (2009). *Mourning After Loss*. (Sh. Hashemi, Trans). First Edition. Tehran: Book of Gostar. (in Persian)
- Emami, Nasrollah. (1990). *lamentation in Persian Literature of Iran*. First Edition Tehran:: Central Office of Jihad University. (in Persian)

- Ferdowsi, Abolqasem. (2008). *Shahnameh*. (S. Hamidian, Edit). Nikas Edition. Tehran: Ghatre. (in Persian)
- Ghara'ati, Mohsen. (1999). *Noor interpretation*. Vol 1. Lessons from the Quran Cultural Center. (in Persian)
- Javadi, Sadegh; Sadeghi Tahsili, Tahereh; Khosravi Shakib, Mohammad; Roozbeh, Mohammad Reza. (2023). "Examination of Emotional I in Persian Elegies (Focusing on Poets from the 4th to 8th Centuries)." *Journal of Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahar Adab)*, No. 83, pp. 163-181. (in Persian)
- Juvaini, Ata-Malik. (2021). *Tarikh-e Jahangosha-e Juvayni*. (H, Abbasi & I, Mehrki, Edith). Fifth Edition. Tehran: Kalam Company. (in Persian)
- Khaghani, Afzal-uddin. (1996). *The book of poems*. (J, Mansour, Edit). First Edition. Tehran: Negah. (in Persian)
- Khatibi, Hossein. (1990). *The Art of Prose in Persian Literature*. First Edition. Printing House: Goldshank. Tehran: Zovar. (in Persian)
- Khayyam Nishapuri. (1988). *quatrains (Tarabkhaneh)*. (J. D, Homaei, Edit). Second Edition. Tehran: Setorg. (in Persian)
- Kuebler-Ross, Elisabeth. (1998). *Peace with Death*. Tehran: Ouhadi Publication. (in Persian)
- Kuebler-Ross, Elisabeth. (2009). *On Death and Dying*. (A. A, Bahrami, Trans). Third Edition. Tehran: Roshd. (in Persian)
- Mohseni Nia, Nasser; For the summer Panah Kermani, Arezou. (2009). "Elegy in Persian and Arabic Literature (Comparing Abolhasan Tahami's Elegy and Khaghani Shervani's Elegy)." *Comparative Literature Journal*. Year Two, pp. 175-193. (in Persian)
- Moses. (1983). *The book of poems*. (N. Hairi, Edit). First Edition. Tehran: Pegah. (in Persian)
- Mo'tamen, Zeyn al-Abedin. (1960). *Transformation of Persian Poetry*. Tehran: Sharq. (in Persian)
- Mo'tamen, Zeyn al-Abedin . (1985). *Persian Poetry and Literature*. Second Edition. Tehran: Zarrin. (in Persian)
- Moradi, Sakineh; Riyahi Zemin, Zahra. (2020). "Zaidari Nasavi's Elegy: Courtly or Personal." *Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman*. Year 22, New Series, Issue 46, pp. 145-154. (in Persian)
- Mosafa, Abolfazl. (1978). *Astronomical Terms Dictionary*. Tabriz: Institute of History and Culture of Iran Publications, No. 31. (in Persian)
- Nezami Ganjavi. (2012). *The Collection of Khamseh*. (K, Abedini Motlagh Edit). First Edition. Qom: Koumeh. (in Persian)
- Riaz, Mohammad. (1977). *Shebli Nomani's Persian Collection*. Islamabad, Pakistan: Iranian and Pakistani Persian Research Center. (in Persian)
- Shamisa, Cyrus. (2008). *Literary Types*. Third Edition. Printing House: Tabesh. Tehran: Partners. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (1996). *Imaginary Forms. Sixth Edition*. Tehran: Agah. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2008). *Periods of Persian Poetry*. Fifth Edition. Tehran: Elmi. (in Persian)
- Soleimani, Ali; Soleimani, Morteza. (2015). "Examining the Grounds of Nostalgia in Tarikh-e Jahangosha-e Juvayni." *Quarterly Journal of Literary and Rhetorical Researches*. Year Three, No. 12, pp. 85-99. (in Persian)
- Tabatabaei, Mohammad Hossein. (1997). *al-Mizan interpretation*. Vol 2, (M. T, Mesbah Yazdi, trans) Sixth Edition. Tehran: Allameh Tabatabaei Scientific and Thought Foundation. (in Persian)

- The Holy Quran.** (1986). (Elahi Qomshe'I, Trans). Osveh Publications. (in Persian)
- Unamuno, Miguel de. (2004). **The Tragic Sense of Life.** (B. Khorramshahi, Trans). Sixth Edition. Tehran: Nahid. (in Persian)
- Worden, J. William. (1998). **Grief Counseling and Grief Therapy.** (M, Gha'ed, Trans). Tehran: Tarh-e no. (in Persian)
- Worden, J. William. (2017). **Grief Observation and Treatment.** (A.R, Kiani & F, Sabzevari, Trans). Tehran: Arjmand. (in Persian)
- Zakari Kish, Omid. (2018). "Analysis of Persian Lyric Elegy." **Journal: Letter of lyrical literature of Sistan and Baluchestan University.** Year 16, Issue 31, pp. 68-86. (in Persian)
- Zaidari Nasavi, Shahabuddin Mohammad. (2002). **Nafthe-tol-Masdoor.** (AH, Yazdjerdi, Edith). Tehran: Touch. (in Persian)
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (2001). **Poetry without Lie, Poetry without Mask.** Eighth Edition. Tehran: Elmi. (in Persian)

